

Критерії, показники та рівні розвитку спостережливості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів

У статті досліджується проблема спостережливості як професійно важливої якості майбутніх вихователів. Подано визначення поняття “спостережливість”. Розглянуто його структуру. Визначено критерії сформованості спостережливості як професійно важливої якості. Окреслено зв’язок критеріїв із компонентами спостережливості. Розкрито показники спостережливості. Охарактеризовано рівні розвитку цієї професійно важливої якості.

Ключові слова: спостережливість, мотиваційно-цільовий, когнітивний та операційні компоненти, спонукальні мотиви та цілі спостереження, розвиненість психічних процесів, способи та дії спостереження.

В статье исследуется проблема наблюдательности как профессионально важного качества будущих воспитателей. Приведено определение понятия “наблюдательность”. Рассмотрена его структура. Определены критерии сформированности наблюдательности как профессионально важного качества. Раскрыты показатели наблюдательности. Охарактеризованы уровни развития данного профессионально важного качества.

Ключевые слова: наблюдательность, мотивационно-целевой, когнитивный и операционный компоненты, побудительные мотивы и цели наблюдения, уровень развития психических процессов, способы и действия наблюдения.

Постановка проблеми. Підготовка майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у системі вищої освіти передбачає не тільки оволодіння необхідними знаннями, вміннями та навичками, а й розвиток професійно важливих якостей. Серед них можна виділити такі: спостережливість, проникливість, сенситивність, емпатія тощо. Ці якості забезпечують можливість підтримки індивідуальної своєрідності кожної дитини, вивчення та врахування її індивідуальних відмінностей. Для нашого дослідження інтерес становить спостережливість. Від рівня розвитку цієї професійно важливої якості значною мірою залежить успішність діяльності педагога, забезпечуючи можливість швидкого та ефективного пізнання індивідуальності дошкільника.

Особливе значення для розвитку спостережливості як професійно важливої якості майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів має етап професійної підготовки. Його результативність визначається рівнем сформованості цієї якості. Виявити його можна за умови критеріального підходу до розгляду спостережливості майбутніх вихователів.

Аналіз досліджень і публікацій. Значна кількість досліджень із проблеми спостережливості свідчить про її актуальність та значущість. Науковцями по-різному визначається сутність поняття “спостережливість”. Його розглядають як якість особистості (В. Давидов, Б. Ломов, С. Максименко, Д. Ніколенко та ін.), рису особистості (М. Гамезо, Л. Орлова, О. Петрова та ін.), здібність (Ю. Гільбух, С. Головін, Г. Костюк, А. Петровський, В. Шапар, М. Ярошевський та ін.). Існують різні точки зору стосовно психологічних основ спостережливості. Підґрунтям цієї якості визначається сприймання (Б. Ананьєв, В. Давидов, М. Гамезо, С. Головін, Б. Ломов, С. Максименко, Л. Орлова, А. Петровський, О. Скрипникова, Б. Теплов, М. Ярошевський). Деякі науковці (М. Савчин, І. Кулькова, А. Родіонова та ін.) пов’язують спостережливість із увагою та її властивостями: розподіленням, концентрацією, обсягом, переключенням. Окремі дослідники вказують, що ця якість пов’язана зі здатністю до емпатії та рефлексії (М. Гамезо, Л. Орлова, О. Петрова та ін.), особливістю настанов особистості (С. Головін, А. Петровський, М. Ярошевський та ін.).

Інтерес науковців до вивчення спостережливості свідчить про її важливість для представників різних професій, зокрема, для вихователів дошкільних навчальних закладів. Проте аналіз наукових джерел свідчить, що питання спостережливості як професійно важливої якості вихователів дошкільних навчальних закладів не було предметом цілеспрямованого вивчення. Це зумовлює необхідність проведення досліджень в означеному напрямі. Одним із важливих завдань є проведення діагностичної роботи з метою виявлення рівня розвитку спостережливості майбутніх вихователів. Це можливо за умови визначення критеріїв, показників і рівнів розвитку означеного поняття, що і є метою статті.

Спостережливість – це професійно важлива якість для майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, сутність якої полягає в фіксації суттєвих, характерних і, навіть, малопомітних індивідуальних особливостей дитини, які проявляються через зовнішні ознаки (міміку, жести, поставу тощо). Ця якість є багатокомпонентною, тому рівень її розвитку залежить від багатьох

складових. Кожна з них виконує свою визначальну роль у функціонуванні спостережливості як професійно важливої якості.

Проаналізувавши представлені в наукових дослідженнях компоненти спостережливості [2; 3; 4; 5; 7], ми виокремили такі: мотиваційно-цільовий, когнітивний та операційний. Оскільки визначення критеріїв обумовлюється структурою досліджуваного поняття, охарактеризуємо означені складові цієї якості.

Розглянемо мотиваційно-цільовий компонент. Під мотивацією спостережливості ми розуміємо професійні потреби, почуття, інтереси, переконання, цінності, настанови, які зумовлюють прагнення вихователів дошкільних навчальних закладів бути спостережливими по відношенню до особистості дитини. Від змісту й характеру мотивів спостереження значною мірою залежить ефективність спостережливості як професійно важливої якості. Вони стимулюють до діяльності та, у свою чергу, зумовлюють цілеспрямованість цього процесу.

Ціль – це усвідомлений образ майбутнього результату діяльності. Він набуває спонукальної сили, стає метою та починає спрямовувати дію та визначати вибір можливих способів її досягнення за умови підкріплення певним мотивом (Н. Пряжніков). Тому ціль спостережливості буде визначати ті зовнішні ознаки при певних просторово-часових характеристиках, які необхідно фіксувати для пізнання та розуміння психологічних особливостей дитини дошкільного віку.

Отже, мотиваційно-цільовий компонент спостережливості майбутніх вихователів полягає в наявності цілей спостереження, настанови на спостереження з метою пізнання та розуміння особистості дошкільника, інтересу до неї, наявності професійних мотивів, які спонукають до прояву цієї якості й визначають її професійну спрямованість. Ця складова визначає змістовну вибірковість і настанову на спостереження за дітьми дошкільного віку.

Наступний компонент спостережливості як професійно важливої якості – когнітивний. У цій складовій ми поєднали особливості всіх психічних процесів, які забезпечують функціонування спостережливості. Для нашого дослідження інтерес становлять, перш за все, особливості сприймання, уваги, мислення, пам'яті майбутніх вихователів.

В основі спостережливості лежать особливості процесу сприймання [1; 2; 3; 4; 5; 7]. У психологічній науці цей психічний процес визначають як цілісне відображення предметів, ситуацій і

подій, що виникає при безпосередній дії фізичних подразників на рецептори органів відчуття у всій сукупності властивостей, зв'язків і відносин. Цілеспрямоване сприймання передбачає розвиненість “аналітичного спостереження” (В. Лабунська), тобто диференціювання виразних фактів психічної діяльності особистості (зовнішніх ознак). Це забезпечує можливість виділяти ті ознаки, які відповідають цілям спостереження.

До когнітивного компонента відносимо особливості розвитку уваги. Як зазначав П. Блонський, активна увага є передумовою спостережливості. Дослідники (М. Басов, Ф. Гоноболін, Д. Ніколенко, М. Левітов, С. Максименко, Л. Регуш та ін.) стверджують, що вміння розподіляти, концентрувати, переключати увагу надає педагогу змогу зафіксувати особливості проявів настрою, емоцій, виразу обличчя, мовлення, жестів, міміки об'єктів спостереження.

Функціонування спостережливості забезпечує розвиненість мислення та пам'яті. Так, у психолого-педагогічних дослідженнях спостережливість визначається як здатність не лише фіксувати явища психічного життя дошкільника, а можливість відокремлювати істотне від неістотного, головне від другорядного, розкривати психологічні зв'язки та відношення між проявами поведінки дошкільника, з'ясовувати цілі, думки, почуття, наміри, якими він керується (О. Бодальов, Ю. Гільбух, А. Родіонова, Г. Костюк, І. Кулькова, Л. Регуш та ін.). Це можливо за умови включення в процес пізнання таких психічних процесів, як мислення, пам'яті тощо. Так, значення мислення для спостережливості полягає в тому, що воно співвідносить, порівнює, розрізняє інформацію, яка отримана під час сприймання. Завдяки цьому стає можливим пізнання та розкриття сутності зафіксованої інформації. Результати розуміння й усвідомлення сприйманого будуть опосередковані особливостями пам'яті, оскільки саме завдяки їй забезпечується повнота уявлень і понять, які складають структуру знань про дошкільника (особливості жестів, міміки ходи, інтонації та тембру голосу тощо).

Розглянемо операційний компонент спостережливості. Ця якість особистості реалізується в процесі спостереження [5], що передбачає певну послідовність дій, яка спрямована на пізнання та розуміння особистості дитини. Тому спостережливість можлива за умови практичного втілення способів дій, надбаних під час спостереження. Вони становлять інструментальний бік спостережливості. Способи спостереження ґрунтуються на відповідних вміннях. Так, Д. Ніколенко зазначає, що спостережливість неможлива без наявності вміння опосередковано диференціювати

й порівнювати необхідні та достатні кількісні та якісні ознаки предметів і явищ, які відбиваються в поведінці й діяльності; уміння контролювати й враховувати динаміку зміни співвіднесення необхідних і достатніх ознак реальності в залежності від умов сприймання в процесі їх відображення; уміння організовувати й проводити цілеспрямований пошук необхідних і достатніх ознак розрізнення на різних рівнях пізнавальної діяльності [5].

Отже, операційний компонент спостережливості, що забезпечує її процесуальність, складають необхідні для фіксації та аналізу зовнішніх ознак дошкільника відповідні вміння як узагальнені способи дій, які застосовуються в різних умовах педагогічної діяльності.

Розуміння структури спостережливості дозволяє виокремити критерії її розвитку. При цьому ми спиралась на такі положення: критерії мають бути об'єктивними; включати найсуттєвіші, основні моменти досліджуваного явища; охоплювати типові сторони явища; формулюватися ясно, коротко, точно; характеризувати саме те, що необхідно перевірити; відображати динаміку вимірюваної якості в просторі й часі; розкриватися через ряд показників, за мірою прояву яких можна судити про більший чи менший рівень виразності конкретного критерію [6; 8].

З огляду на особливості кожного компонента спостережливості, до основних критеріїв її розвитку ми віднесли: наявність спонукальних мотивів і цілей спостережливості, розвиненість психічних процесів, сформованість способів і дій спостереження (див. рис. 1).

Розглянемо означені критерії детальніше. Так, критерієм визначення мотиваційно-цільового компонента спостережливості виступає наявність спонукальних мотивів і цілей спостережливості. Відомо, що діяльності без мотиву не буває, а невмотивована діяльність – це діяльність із суб'єктивно чи об'єктивно прихованим мотивом (О. Леонт'єв). Тому під цим критерієм ми розуміємо систему спонук, які зумовлюють активність майбутніх вихователів до пізнання та розуміння особистості дошкільника за допомогою спостережливості. У контексті нашого дослідження мотивація має вирішальне значення, тому що визначає специфіку спостережливості як професійно важливої якості в майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Це зумовило обрання спонукальних мотивів і цілей одним із критеріїв діагностування рівня розвитку спостережливості. Його показниками виступають: наявність професійних мотивів і цілей спостережливості, професійного інтересу та настанови на спостережливість за дошкільником, усвідомлення важливості цієї якості.

Рис. 1. Критерії та показники розвитку спостережливості як професійно важливої якості в майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів

Критерієм визначення когнітивного компонента виступає розвиненість психічних процесів. Він характеризує особливості сприймання та уваги, пам'яті та мислення майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Всі психічні процеси та їх властивості відграють велике значення для спостережливості. Але для нашого дослідження інтерес становлять означені, оскільки без них функціонування спостережливості неможливо. Вони виступають її невід'ємними внутрішніми моментами. Тому показниками цього критерію виступають: об'єм сприймання; концентрація, стійкість, вибірковість уваги; здатність до порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування та узагальнення; образна й довготривала пам'ять.

Операційний компонент спостережливості визначається за критерієм "сформованість у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів способів і дій спостереження". Це передбачає

наявність умінь, необхідних для спостережливості. Під уміннями ми розуміємо узагальнені способи успішного виконання дії, які відповідають цілям та умовам спостереження. Показниками цього критерію виступають уміння: визначати необхідні й достатні для розрізнення прояви зовнішніх ознак особистості; диференціювати та порівнювати прояви зовнішніх ознак особистості; інтерпретувати прояви зовнішніх ознак особистості.

На основі визначених критеріїв і показників нами виділено рівні розвитку спостережливості як професійно важливої якості в майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів за кожним критерієм.

Так, за наявністю спонукальних мотивів і цілей спостережливості майбутні вихователі дошкільних навчальних закладів із високим рівнем розвитку спостережливості відрізняються сформованістю професійних мотивів і цілей, професійного інтересу та настанови на спостережливість із метою пізнання особистості дитини, усвідомленістю значення спостережливості для ефективності та результативності педагогічної діяльності.

Майбутні фахівці з достатнім рівнем розвитку спостережливості за цим критерієм відрізняються нестійкістю мотивів і цілей, наявністю ситуативного інтересу до спостереження за дошкільником, ситуативною настановою та поверховістю в розумінні значення спостережливості для ефективності педагогічної діяльності.

У студентів із середнім рівнем розвитку спостережливості за критерієм “наявність спонукальних мотивів і цілей спостережливості” сформовані зовнішні мотиви та цілі, які мають формальний характер. Переважає нестійкий, поверховий, пасивний інтерес до пізнання особистості дитини; наявна слабка та поверхова настанова на спостережливість. Вони не усвідомлюють значення спостережливості для ефективності й результативності педагогічної діяльності.

Низький рівень розвитку спостережливості за означеним критерієм характеризується відсутністю спонукальних мотивів і цілей спостережливості, а саме: мотивації та цілей спостережливості, інтересу до спостереження за дітьми, настанови на спостережливість та усвідомлення її значення для ефективності педагогічної діяльності.

Майбутні вихователі дошкільних навчальних закладів, які мають високий рівень розвитку за критерієм “розвиненість психічних процесів”, відрізняються значним об’ємом сприймання, що має суттєве значення для швидкості й правильності формування

уявлення про об'єкт (або об'єкти). Вони можуть протягом тривалого часу зосереджуватися на спостереженні за певним об'єктом (або об'єктами) і, водночас, розподіляти увагу. Це позитивно позначається на чіткості сприймання та правильності диференціації зовнішніх ознак особистості. Студенти здатні до аналізу, диференціювання, порівняння різноманітних характеристик об'єкта спостереження, їх синтезу й узагальнення в єдиний образ. Вони вирізняються високими показниками запам'ятовування, збереження й відтворення образів, що раніше сприймалися, мають високу продуктивність пам'яті. Майбутні фахівці, які належать до цього рівня розвитку, можуть організовувати процеси сприймання, уваги та мислення незалежно від умов діяльності.

Студенти, які мають достатній рівень розвитку за означеним критерієм, мають достатні показники сформованості об'єму сприймання; концентрації, стійкості, вибіркості, розподілу уваги; образної та довготривалої пам'яті; мисленневих операцій. Особливістю означених психічних процесів є їх залежність від умов спостереження.

Майбутні фахівці з середнім рівнем розвитку спостережливості за критерієм "розвиненість психічних процесів" мають недостатній об'єм сприймання, тому формування уявлення про об'єкт спостереження відбувається повільно. Вони відчувають певні труднощі при зосередженні на певному об'єкті (або об'єктах) спостереження. Це може негативно позначитися на чіткості сприймання та правильності диференціації зовнішніх ознак особистості. Студенти мають певні труднощі при здійсненні аналізу, порівнянні зовнішніх ознак особистості, при формуванні цілісного образу. Вони мають недостатній рівень розвитку пам'яті, що може негативно позначатися на відтворенні образів, що раніше сприймалися. Здатність організовувати психічні процеси під час спостереження залежить від умов і ситуації.

Майбутні вихователі дошкільних навчальних закладів, які мають низький рівень розвитку за критерієм "розвиненість психічних процесів", відрізняються невеликим обсягом сприймання, тому формування уявлення про об'єкт спостереження відбувається повільно, зі значною кількістю помилок. Вони зосереджуються на спостереженні за певним об'єктом (або об'єктами) протягом нетривалого часу, не розрізняючи в ньому (них) суттєве й другорядне. Це негативно позначається на чіткості сприймання та правильності диференціації зовнішніх ознак особистості. У студентів відмічається низький рівень розвитку розумових операцій. Майбутні фахівці мають значні труднощі при

запам'ятовуванні, збереженні й відтворенні образів, що раніше сприймалися; незадовільні показники продуктивності пам'яті. Вони не можуть самостійно організувати процеси сприймання, уваги та мислення в процесі спостереження.

За критерієм “сформованість способів і дій спостереження” у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів із високим рівнем розвитку спостережливості сформовані вміння визначати необхідні прояви зовнішніх ознак особистості (виконуються всі операції, необхідні для виявлення зовнішніх ознак, їх послідовність раціональна, дії мають усвідомлений характер). Вони здатні дуже точно диференціювати та порівнювати зовнішні ознаки особистості. Студенти вміють інтерпретувати прояви зовнішніх ознак окремої особистості та невербальної інтеракції (взаємодії), а також встановлюють взаємозв'язки між різними ознаками невербальної поведінки (виконуються окремі операції інтерпретації, вони послідовні та усвідомлені).

У студентів із достатнім рівнем розвитку спостережливості за цим критерієм достатньо сформовані вміння визначати необхідні прояви зовнішніх ознак особистості (виконуються всі операції визначення зовнішніх ознак, проте їх послідовність нераціональна, дії неусвідомлені). Вони можуть диференціювати та порівнювати зовнішні ознаки особистості, що дозволяє в цілому правильно розуміти їх. Майбутні вихователі, які віднесені до цього рівня, характеризуються достатньою сформованістю вміння інтерпретувати прояви зовнішніх ознак окремої особистості та невербальної інтеракції (взаємодії), а також встановлювати взаємозв'язки між різними ознаками невербальної поведінки (виконуються всі операції інтерпретації, їх послідовність нераціональна).

Середній рівень розвитку спостережливості за критерієм “сформованість способів і дій спостереження” характеризується частковою сформованістю уміння визначати необхідні прояви зовнішніх ознак особистості (виконуються всі необхідні операції, проте їх послідовність недостатньо обміркована, дії неусвідомлені). Студенти вирізняються частковою здатністю до диференціації та порівняння зовнішніх ознак особистості, що негативно відзначалося на їх розумінні. У них частково сформовані вміння інтерпретувати прояви зовнішніх ознак окремої особистості та невербальної інтеракції (взаємодії), а також встановлювати взаємозв'язки між різними ознаками невербальної поведінки (виконуються необхідні операції інтерпретації, але вони непослідовні).

Майбутні вихователі з низьким рівнем розвитку спостережливості за цим критерієм мають частково сформовані вміння

визначати необхідні прояви зовнішніх ознак особистості (виконуються окремі операції визначення зовнішніх ознак, їх послідовність хаотична, дії неусвідомлені). Вони відчують значні труднощі при диференціації та порівнянні зовнішніх ознак особистості, що негативно позначається на розумінні. У студентів практично відсутні вміння інтерпретувати прояви зовнішніх ознак окремої особистості та невербальної інтеракції (взаємодії), а також встановлювати взаємозв'язки між різними ознаками невербальної поведінки (виконуються окремі операції інтерпретації, вони непослідовні та неусвідомлювані).

Висновки. Визначені критерії, показники та рівні розвитку спостережливості як професійно важливої якості в майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів забезпечують можливість проведення діагностичного дослідження з даної проблематики. Це є перспективою подальших розвідок у напрямі дослідження з метою визначення психолого-педагогічних умов розвитку цієї якості в процесі професійної підготовки.

Список використаних джерел

1. Блонский П. П. Очерк научной психологии / П. П. Блонский. – М. : Госиздат, 1921. – С. 23-27.
2. Кислова Г. И. Развитие наблюдательности в процессе профессиональной подготовки будущих учителей : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / Г. И. Кислова. – СПб., 1995. – 16 с.
3. Ковалев В. В. Развитие наблюдательности студентов-психологов в процессе изучения дисциплин анатомо-физиологического цикла : дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 “Психология развития, акмеология” / Виктор Вячеславович Ковалев. – М., 2010. – 177 с.
4. Кулькова И. В. Развитие психологической наблюдательности кадров государственной службы : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 “Психология развития, акмеология” / Ирина Вячеславовна Кулькова. – М., 1996. – 25 с.
5. Николенко Д. А. Психологические особенности наблюдательности в познавательной деятельности: автореф. канд. психол. наук : 19.00.01 / Дмитрий Александрович Николенко. – 1992. – 20 с.
6. Новий тлумачний словник української мови [Текст] : 42 000 слів: у 4 т.: [для студ. вищих та серед. навч. закл.] / уклад. В.Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконт, 1999 . – 911 с.

7. Рєгуш Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности. – 2-е изд., переработанное и дополненное / Л. А. Рєгуш. – Спб. : Питер, 2008. – 208 с.
8. Філософський словник / [ред.-упоряд. І. В. Шинкарук]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

The article investigates the problem of observation as professionally important qualities of future teachers. Presented by the definition of “observation”. The structure of this concept. The criteria of formation of an important observation as a professional quality. Observation disclosed figures. Characterized the levels of observation.

Key words: observation, motivation and trust, cognitive and operational components, the motives and goals of observation, the development of mental processes, methods, and surveillance activities.

Отримано: 17.02.2012 р.

УДК 159.9.01 (477.44)

О.А.Чеканська

Природничо–наукове спрямування в дослідженнях психіки людини у медичній діяльності та упорядкуванні життя душевнохворих на Поділлі

У статті висвітлюються проблеми дослідження психіки душевнохворих на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, які характеризуються розквітом анатомо-фізіологічних дослідів на базі Вінницької окружної психіатричної лікарні, що утверджує науковців у важливості вивчення матеріального субстрату психіки – головного мозку. Розглядаються накопиченні архівні матеріали та статистичні дані, що допомогли класифікувати психічні захворювання, удосконалити організаційну структуру психологічної та психіатричної допомоги, повсюдно розширити застосування трудової психотерапії та сприяти поширенню психологічної грамотності серед подільського населення, враховуючи основні постулати природничих наук.

Ключові слова: психіка, душевнохворі, трудова психотерапія, історія психології, психіатрична лікарня, психічне здоров'я, Поділля.